

Adam Wątor*

Anieli Marii Aleksandrowiczówny (1866–1946) działalność publiczna

Szkic do portretu działaczki oświatowej

Aniela Maria Aleksandrowiczówna (1866–1946) Public Activity

Sketch for a Portrait of an Educational Activist

Abstract: Aniela Aleksandrowiczówna was an active Polish educational activist. She combined her professional work in education with social activity. It should be stated without undue exaggeration that there was no organization, association or educational institution at that time in which it would not have marked its participation (Teachers Union, Polish Pedagogical Society, National Delegation of Teachers Societies, People's School Society, People's Education Society, Folk School Society). She spoke about the Polonization of education in the Austrian partition many times, and taking advantage of her autonomous freedoms, she effectively implemented this president in practice. She represented the professional interests of the teaching community, incl. preparing petitions to the National Parliament. While sitting on the board of the Polish School Museum, she strove to equip schools with teaching aids. She was active in social associations (Fund Burs Polskich, Towarzystwo "Ochrony Młodzieży", PCK) and women's associations (Union of Polish Christian Women's Societies, Society Against Trafficking in Girls, Society of Holiday Camps for Girls), striving to create jobs as part of the "women's industry". She showed significant journalistic activity. During World War I and the fights for independence, she participated in actions to support the Polish soldier (Committee for

* Adam Wątor (ORCID: 0000-0002-7670-5504) – prof. dr hab., zatrudnienie: Instytut Historyczny Uniwersytet Szczeciński; kontakt: adam.wator@usz.edu.pl.

the Care of the Polish Soldier, Society of Homes for War Disabled). She was involved in helping the poor and children (Polish Committee "Children in the Country"). In 1919–1927, she was a member of the Provisional City Council of Lviv. She was politically connected with the national camp. This sketch is based on archival and published source materials, widely used press, memoirs (memoirs) and scientific studies.

Keywords: Galicia-Eastern Małopolska, education, upbringing, national activity, XIX–XX.

Wprowadzenie

Wśród polskich nauczycielek i działaczek oświatowych na przełomie XIX i XX stulecia znalazło się wiele znanych postaci, opisywanych już w literaturze przedmiotu. Ale są nadal postaci, o których zapomniano, pomimo niewątpliwych zasług w dziedzinie szerzenia oświaty narodowej. Jedną z nich jest Aniela Maria Aleksandrowiczówna, przez większość swego życia związana z grodem nad Pełtwią, nauczycielka w polskich szkołach w autonomicznej Galicji, a następnie w Odrodzonej Rzeczypospolitej, działaczka oświatowa i samorządowa, mimo swoich zasług wzmiankowana jedynie w opracowaniach poświęconych życiu kulturalnemu Lwowa. Niniejszy szkic, oparty głównie na analizie materiałów źródłowych i prasy codziennej, stawia sobie za zadanie przypomnienie tej fascynującej postaci.

W autonomicznej Galicji

Aniela Maria Aleksandrowiczówna (Alexandrowiczówna) urodziła się w 1866 r.¹ Ukończyła żeńskie seminarium nauczycielskiego we Lwowie (matura z odznaczeniem zdana 20 czerwca 1885 r.)². Zatrudniona jako nauczycielka szkół powszechnych od 1 września 1885 r., pracowała w 3-klasowej szkole

1 Jej biogram w: A. Wątor, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008, s. 14. Nie udało się ustalić dokładnej daty urodzenia.

2 *C. K. Seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871–1896. Pamiętnik wydany z powodu czterdzielatego jubileuszu galicyjskich seminariów nauczycielskich, obchodzonego we Lwowie*

mieszanej w Janowie pow. gródecki³. Złożyła wydziałowy egzamin nauczycielski (17 lutego 1890) i podjęła pracę w szkole wydziałowej im. Królowej Jadwigi, a także w Zakładzie Wychowawczo-Naukowym Kamilli Poh we Lwowie⁴. W tym też czasie przystąpiła do Stowarzyszenia Zawodowego Nauczycielek (sekretarka Wydziału od 27 maja 1892), a następnie do Związku Nauczycielek we Lwowie (ukonstytuowanego 9 czerwca 1903, po połączeniu Związku Koleżeńkiego Byłych Seminarzystek i Nauczycielek ze Stowarzyszeniem Nauczycielek), zadaniem którego było wspieranie się „wzajemne moralne i materialne, w duchu religijno-narodowym oraz pielęgnowanie idei koleżeństwa tak szkolnego, jak i zawodowego”⁵.

Nie ograniczając się do spraw zawodowych, Aleksandrowiczówna czynnie uczestniczyła w życiu publicznym. Wzięła udział w pracach Komitetu Obszerniejszego i Wydziału Wykonawczego I Wiecu Narodowego we Lwowie (30 maja – 1 czerwca 1903), o jednoznacznie antyniemieckim charakterze. Podczas obrad wygłosiła referat pt. *O wychowaniu narodowym*. To jej pierwsze, ważne wystąpienie publiczne zawierało wskazanie na rolę i znaczenie wychowania rodzinnego, „podstawę i źródło całego kierunku życiowego”. Wychowanie – zdaniem referentki – winno być oparte na „budzeniu głębokich uczuć narodowych”, wyrabianiu poczucia obowiązku, prawdziwej samodzielności i „budzeniu energii życiowej” dzieci i młodzieży. Wobec częstego niewypełniania obowiązków wychowawczych przez rodzinę (wśród przyczyn wymieniła pracę zawodową,

w dniach 19, 20 i 21 listopada 1896 r., Lwów 1897, s. 203; *Kronika. Seminarjum żeńskie we Lwowie*, „Kurier Lwowski”, 5 lipca 1885, nr 183.

- 3 *Kalendarz „Szkolnictwa” organu nauczycieli ludowych na rok 1896*, Nowy Sącz 1896, s. 77.
- 4 *Kronika miejscowa i zamiejscowa*, „Gazeta Narodowa”, 2 marca 1890, nr 51; J. Białynia Chołodecki (Walery Ćwik), *Kamilla Poh. Szkic biograficzny*, Lwów 1896, s. 53. Według *Schematyzmu Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskim na rok 1886* [Lwów 1886, s. 397] Aleksandrowiczówna była praktykantką w miejskiej szkole wydziałowej we Lwowie.
- 5 Biblioteka Narodowa, sygn. 9840 IV, *Papiery dot. Związku koleżeńkiego b. Seminarzystek i Nauczycielek we Lwowie, później Związku Nauczycielek, oraz Schroniska dla Nauczycielek we Lwowie; Stowarzyszenie nauczycielek*, „Gazeta Narodowa”, 26 maja 1892, nr 126; *Związek nauczycielek*, „Kurier Lwowski”, 10 czerwca 1903, nr 159.

konieczność utrzymania się, ale także proste „zaniedbania”), zadania powyższe winna spełnić szkoła, wyzyskując wszystkie dostępne środki, i nie poprzestając na samym procesie kształcenia, budzić „poczucie narodowe”. W praktyce zalecała oddziaływanie w „duchu narodowym” za pomocą organizowania odczytów, pogadanek i specjalnych publikacji, przy aktywnym udziale „ożywionego obywatelskim duchem” nauczycielstwa. Wyraziła też konieczność zaopiekowania się młodzieżą „pozbawioną kierunku moralnego i wszelkiej pieczy”⁶.

Do kwestii roli wychowania obywatelskiego w szkole, i poza nią, wracała wielokrotnie. Na konferencji w Towarzystwie „Ochrona Młodzieży” (11 i 18 lutego 1906 r.) skonstatowała, że „złego główną winę ponosi rodzina, a dopiero z jej umoralnieniem się umoralni się i młodzież, i całe społeczeństwo”⁷. Jako członkini Zarządu Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego we Lwowie (PTP, od 1 listopada 1903 r.), na jego walnym zjeździe 15 lipca 1906 r. sformułowała wniosek, że „nauczycielstwo polskie ma obowiązek pracować z całym społeczeństwem nad unarodowieniem szkoły, domagając się zmiany planów i podręczników w duchu narodowym”⁸. Wątek wychowania obywatelskiego (patriotycznego) podjęła podczas dyskusji w lwowskim Związku Naukowo-Literackim, podnosząc „konieczność wspólnej w tym kierunku pracy domu ze szkołą”⁹.

Na warszawskim zjeździe kobiet „ze wszystkich ziem i kolonii polskich”, zorganizowanym dla uczczenia 40-letniej działalności literackiej Elizy Orzeszkowej (9–11 czerwca 1907), Aleksandrowiczówna jako reprezentantka organizacji kobiecych ze Lwowa wystąpiła z propozycją utworzenia ponad zaborowego związku polskich towarzystw oświatowych. Wzięła udział w pracach zjazdowej komisji prawno-politycznej i wygłosiła referat: *O oświacie ludowej w Galicji*,

- 6 *Pamiętnik I Wiecu Narodowego odbytego we Lwowie w dniach 30 maja i 1 czerwca 1903*, Lwów 1903, s. 38, 379–381; [M. B.], *Z wiecu narodowego we Lwowie*, „Miesięcznik Pedagogiczny. Pismo poświęcone szkole i rodzinie”, czerwiec 1903, s. 75.
- 7 *Z Towarzystwa „Ochrona Młodzieży”, „Przegląd Hygieniczny”, 1 marca 1906, nr 3.*
- 8 *Tow. pedagogiczne*, „Gazeta Narodowa”, 17 lipca 1906, nr 156; 1868–1908 *Księga Jubileuszowa Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego*, Lwów 1908, s. 58. Udział Aleksandrowiczówny w obradach Zarządu Głównego PTP; M. Przeniosło, *Polskie Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie (materiały z Lwowskiego Archiwum Historycznego)*, „Galicja. Studia i Materiały”, 1 (2015) s. 383, 385–386.
- 9 Dr Kl. Żylski, *Wychowanie obywatelskie w szkole. Dwie konferencje w Związku naukowo-literackim 15 i 29 stycznia*, „Słowo Polskie”, 4 lutego 1914, nr 34.

przybliżając zgromadzonym cele, zadania, trudności i wyniki podejmowanych prac. Podkreśliła znaczenie jej delegowania do Warszawy „dla zmanifestowania łączności stolicy Galicji w uczuciach narodowych”¹⁰.

Podczas X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie (24 lipca 1907) Aniela Maria uczestniczyła w dyskusji nad higieną nauczania, wygłaszając referat pt. *W sprawie planów naukowych szkół żeńskich*¹¹. Publikowała artykuły na tematy oświatowe na łamach „Słowa Polskiego”¹² i „Ateneum Polskiego”¹³. Brała udział zarówno w zjazdach pedagogicznych o charakterze lokalnym, jak i obradach nauczycieli i księży powiatu lwowskiego 8 listopada 1908 r.¹⁴ Także w obradach II Kongresu Pedagogicznego we Lwowie 1–2 listopada 1909 r., uczestnicząc w dyskusji nad referatem Józefy Barańskiej: *O nauce historii polskiej w szkołach wydziałowych*¹⁵.

Była aktywną działaczką Krajowej Delegacji Polskich Towarzystw Nauczycielskich, wielokrotnie występowała w obronie postulatów nauczycielskich (m.in. w kwestiach regulacji wynagrodzenia i czasu pracy)¹⁶. Zasiadła w Radzie Nadzorczej Wytwórczo-Handlowej Spółki Przyborów Szkolnych we Lwowie,

- 10 *Obchód jubileuszowy w Filharmonii; Zjazd kobiet polskich*, „Bluszcz”, 23 czerwca 1907, nr 25.
- 11 Postulowała „przedłużenie czasu studiów o jeden rok bez zmiany zakresu nauki, ulgi w materiale naukowym dla dziewcząt w okresie pokwitania”. *X Zjazd Lekarzy i Przyrodników polskich we Lwowie (22–25 lipca 1907)*, „Nowiny Lekarskie”, 1907, nr 9; *Sprawozdanie z posiedzeń naukowych w sekcjach X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, oprac. W. Sieradzki, Lwów 1907/8; *Sprawozdanie z posiedzeń: X Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie. Sekcja Wychowania Fizycznego*, Lwów 1907, s. 27, 46.
- 12 Np. *Stanowisko nauczycieli* [omawia rezolucje na wiecu nauczycielskim 16–17 VII 1904], „Słowo Polskie”, 26 lipca 1904, nr 349.
- 13 *Towarzystwo Szkoły Ludowej*, „Ateneum Polskie. Miesięcznik poświęcony sprawom kultury”, styczeń 1908.
- 14 Aleksandrowiczówna wygłosiła referat *O szkolnictwie ludowym*, „Gazeta Narodowa”, 17 listopada 1908, nr 263.
- 15 *Polski Kongres Pedagogiczny*, tamże, 4 listopada 1909, nr 252; „Muzeum”, 2 (1909) z. 4, s. 494; Cz. Majorek, W. Marmon, *Dorobek Drugiego Polskiego Kongresu Pedagogicznego we Lwowie (1909 r.)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace z Historii Oświaty i Wychowania”, 131 (1989) s. 130–131.
- 16 *Akcja w sprawie poprawy bytu*, „Szkoła”, 42 (1910) s. 583–592.

powstałej z inicjatywy Mikołaja Budzanowskiego¹⁷. Jako przedstawicielka nauczycieli szkół wydziałowych wzięła udział w Ankiecie zwołanej przez Polskie Muzeum Szkolne w celu powołania „wytwórczej organizacji szkolnej”. W Ankiecie znaleźli się przedstawiciele Rady Szkolnej Krajowej, PTP, Ligi Pomocy Przemysłowej i Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Powołano Komitet dla Środków Naukowych i Urzędzeń Szkolnych pod przewodnictwem dra Antoniego Zolla, z udziałem Aleksandrowiczówny. Prace prowadzono w trzech sekcjach: środków naukowych, urzędzeń szkolnych i ekonomicznej¹⁸.

Wyrazem uznania dla kompetencji zawodowych Aleksandrowiczówny stała się jej nominacja na dyrektorkę 3-klasowej szkoły wydziałowej żeńskiej połączonej z 4-klasową szkołą pospolitą im. Klementyny Tańskiej¹⁹.

Aniela Maria wykazywała zainteresowanie specjalistycznym kształceniem zawodowym młodzieży. We wrześniu 1907 r. z inicjatywy dra Ernesta Adama podjęto prace nad utworzeniem Towarzystwa Szkoły Handlowej (TSH), ukonstytuowanego ostatecznie 14 stycznia 1908 r. Miała ona „służyć stanowi kupieckiemu i kształcić narybek kupiectwa”. Aleksandrowiczówna w latach 1909–1916 zasiadała w zarządzie TSH jako przewodnicząca sekcji szkolnej Koła Pań²⁰.

Po zamordowaniu namiestnika Galicji Andrzeja hr. Potockiego pojawiła się idea uczczenia jego pamięci poprzez założenie instytucji wychowawczo-oświatowej. Gdy na zgromadzeniu 5 czerwca 1908 r. powołano do życia Komitet Wykonawczy Funduszu Burs Polskich im. Andrzeja Potockiego, Aleksandrowiczówna wybrana została do niego. Zbierane fundusze przeznaczono na stworzenie sieci burs szkolnych dla niezamożnej młodzieży polskiej z galicyjskich

17 *Przybory szkolne*, „Gazeta Narodowa”, 14 lipca 1899, nr 193; „Słowo Polskie”, 5 czerwca 1901, nr 258.

18 „Szkoła”, 43 (1910) s. 336, 623–624; *Dziesięciolecie Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie 1903–1913*, Lwów 1913, s. 41–42.

19 „Dziennik Urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicji”, 8 września 1913, s. 387; *Spis nauczycieli publicznych szkół powszechnych i państwowych seminariów nauczycielskich w okręgu lwowskim*, oprac. S. Lehnert, Lwów 1924, s. 26.

20 *III. Sprawozdanie Dyrekcji Lwowskiej Szkoły Handlowej za rok 1909/10*, Lwów 1910; *Towarzystwo Szkoły Handlowej we Lwowie w piętnastolecie 1908–1923*, Lwów 1923, s. 4, 15; *Towarzystwo szkoły handlowej*, „Kurier Lwowski”, 29 października 1911, nr 494; 14 marca 1914, nr 98.

wsi i miast²¹. Znalazła się także w zarządzie Towarzystwa Bursy im. Św. Wojciecha²², a jako delegatka Towarzystwa Pedagogicznego – w Zarządzie Polskiego Muzeum Szkolnego, spełniającego obok „poznania przeszłości narodowego wychowania”, zadanie „ulepszenia nauki i urządzeń szkolnych”. Aleksandrowiczówna od 1907 do 1912 r. była sekretarką Muzeum²³.

Udział Anieli Marii w życiu publicznym wyrażał się uczestnictwem w kolejnych stowarzyszeniach. Od 1901 r. należała do Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, którego celem była praca „nad rozwojem i postępem” w różnych dziedzinach wiedzy, a zwłaszcza jej upowszechnianiem²⁴. Działała we wspieranej przez ks. arcybiskupa Józefa Bilczewskiego Lidze Obyczajności Społecznej (od 26 stycznia 1908. jako członkini Zarządu Centralnego)²⁵. Pracowała w lwowskim komitecie Obchodu Mickiewiczowskiego²⁶, Towarzystwie Wspierającym Bibliotekę Muzeum Polskiego w Rapperswylu (wybrana do Wydziału Wykonawczego 11 grudnia 1913)²⁷, Komitecie Budowy Pomnika Słowackiego²⁸, komisji finansowej Komitetu Obchodu Setnej Rocznicy Urodzin Krasińskiego i Komitecie Wykonawczym Uczczenia Pamięci śp. Marii Konopnickiej²⁹.

- 21 *Sprawa „Żywego pomnika”, „Słowo Polskie”, 7 czerwca 1908, nr 266; Fundusz Burs Polskich im. Andrzeja Patockiego: Odezwa!, Lwów, czerwiec 1908, druk ulotny.*
- 22 *Towarzystwo Bursy im. św. Wojciecha, „Gazeta Lwowska”, 20 kwietnia 1913, nr 90.*
- 23 *IV. Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego za czas od 1. maja 1906 do 31. marca 1907, Lwów 1907, s. 4; VI. Sprawozdanie „Polskiego Muzeum Szkolnego” za czas od 1. kwietnia 1908 do 31. marca 1909, Lwów 1909, s. 4; Dziesięciolecie Polskiego Muzeum Szkolnego..., s. 3, 57.*
- 24 *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej za rok 1901, Lwów 1902, s. 7.*
- 25 *„Liga obyczajności społecznej”, „Gazeta Lwowska”, 28 stycznia 1908, nr 21; „Kurier Lwowski”, 28 stycznia 1908, nr 45.*
- 26 *Rocznica Mickiewiczowska, „Gazeta Lwowska”, 3 kwietnia 1898, nr 75.*
- 27 *Z Tow. wspierającego bibliotekę w Rapperswylu we Lwowie, „Gazeta Lwowska”, 20 grudnia 1913, nr 291.*
- 28 *[G], Pomnik Słowackiego we Lwowie, „Życie”, 6 (1911), 4 lutego 1911.*
- 29 *Na posiedzenie 5 października 1911 Aniela Maria złożyła sprawozdanie z dotychczasowej działalności komitetu. Uczczenie pamięci ś. p. Maryi Konopnickiej, „Gazeta Lwowska”, 7 października 1911, nr 228.*

Aktywna w organizacjach kobiecych, Aleksandrowiczówna została wybrana do Zarządu Towarzystwa Oszczędności Kobiet³⁰. Na jego walnym zgromadzeniu 19 stycznia 1904 r. mówiła na temat udziału TOK w rozwoju przemysłu krajowego, ze wskazaniem na inicjatywy, realizowane przy udziale Towarzystwa Pomocy Przemysłowej, stwarzające zatrudnienie dla kobiet („przemysł guziczkowy”, zakładanie „kramów z wyrobami kobiecymi”, wyrób popularnych kapeluszy słomkowych i pasków do bluzek). Zabiegała o popularyzację celów Towarzystwa i pozyskiwanie niezbędnego kapitału. Na jej wniosek uchwalono przekazać finansowe wsparcie dla dzieci robotników polskich w Frysztacie i dla Koła Pań Towarzystwa Szkoły Ludowej w Stanisławowie na utrzymanie miejscowych szkół i czytelń³¹. Pracowała również w Towarzystwie Popierania Przemysłu Kobiecego, które założyło we Lwowie szkołę kroju i szycia³². Była członkinią komisji kontrolnej Spółki Budowlanej „Dom Kobiet im. Marii Konopnickiej”, założonej z myślą dostarczania tanich mieszkań kobietom pracującym „samodzielnie w różnych zawodach, a pobierającym przeważnie minimalne płace”³³.

Zaangażowała się w prace Ligi dla Zwalczenia Handlu Dziewczętami³⁴ oraz Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych dla Dziewcząt³⁵. Aktywna była także w Towarzystwie Krajowych „Gniazd Sierocych”, które miało „na celu z dzieci bezdomnych, opuszczonych, zaniedbanych, z dzieci niczyich, utworzyć ludzi przyszłości, pionierów wśród ludu kultury i cywilizacji, ekonomicznego jego rozwoju i dobrobytu”. Zebranie konstytuujące Towarzystwa odbyło się w 6 paź-

30 Towarzystwo Oszczędności Kobiet utworzono 18 listopada 1886. Obszerne omówienie zob. K. Świetlik, *Lwowska spuścizna Zofii Romanowiczówny (1842–1935)*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych”, 10 (2021) nr 1, s. 44–46.

31 Przewodniczącą TOK była Maria Gostyńska. Dochód w 1903 r. wyniósł 2587 k, rozchód 770 k. *Tow. oszczędności kobiet*, „Słowo Polskie”, 20 stycznia 1904, nr 31; „Gazeta Narodowa”, 21 stycznia 1904, nr 16.

32 *Nowa placówka pracy kobiecej*, „Słowo Polskie”, 5 października 1913, nr 516.

33 Na czele Rady Nadzorczej Spółki stała Anna Lewicka. *Dom kobiet im. Marii Konopnickiej*, „Kurier Lwowski”, 2 kwietnia 1914, nr 129.

34 *Ze Lwowa*, „Postęp. Pismo chrześcijańsko-socjalne”, 21 listopada 1907, nr 62.

35 „Gazeta Narodowa”, 11 grudnia 1908, nr 285. Przewodniczącą została Zofia Bobrzyńska, do wydziału wybrana Aleksandrowiczówna, także ks. arcybp Bilczewski i in.

dziennika 1908 r. pod przewodnictwem Władysława ks. Sapiehy, Aniela Maria powołana została do ściślejszego Wydziału³⁶.

Aleksandrowiczówna występowała w sprawie zrównania kobiet i mężczyzn w prawach wyborczych do Sejmu Krajowego, podpisując się jako sekretarka Związku Nauczycielek pod petycją wniesioną na ręce posła Franciszka Tomaszewskiego (w październiku 1907)³⁷. Na łamach „Słowa Polskiego” wystąpiła z artykułem przeciw dyskryminowaniu kobiet w procesie przyznawania przez Wydział Krajowy stypendiów dla studentów uczelni wyższych³⁸.

Zgodnie z wyznawaną zasadą czynnego uczestnictwa w organizacjach oświatowych, przystąpiła do założonego jeszcze w 1881 r. Towarzystwa Oświaty Ludowej (TOL). Prowadziło ono czytelnie i biblioteki, urządzało odczyty, także nagradzało uczniów szkół ludowych za czytelnictwo, a nauczycieli za upowszechnianie oświaty³⁹. Aleksandrowiczówna została 30 listopada 1902 r. wybrana do Wydziału TOL i zasiadała w nim przez następne lata, aż do wybuchu Wielkiej Wojny⁴⁰. Ale główna jej aktywność dotyczyła Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL), założonej w 1891 r. największej organizacji oświatowej w Galicji. Pracę rozpoczęła w lwowskim Kole Pań TSL, prowadzącym cztery komisje (czytelnią, szkolną, filantropijną i finansową). Jako delegatka koła po raz pierwszy uczestniczyła w II walnym zgromadzeniu TSL we Lwowie 14–15 lipca 1894 r.⁴¹ Wybrana do Zarządu Okręgowego we Lwowie (skarbniczka od grudnia 1905) i Zarządu Głównego TSL (1906–1924, wiceprzewodnicząca 1921–1924), kierowała referatem do spraw szkół ludowych i referatem szkolnym Sekcji Wschodniej TSL, obejmującym także szkółki początkowe, kursy dokształcające

36 *Towarzystwo gniazd sierocych*, „Gazeta Lwowska”, 14 października 1908, nr 235.

37 *Petycja Towarzystw kobiecych*, „Gazeta Narodowa”, 12 października 1907, nr 235.

38 [A. Aleksandrowiczówna], *Stypendja dla kobiet*, „Słowo Polskie”, 26 stycznia 1911, nr 43.

39 K. Rędziński, *Działalność Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie (1881–1914)*, „Kultura – Przemiany – Edukacja”, 6 (2018) s. 47; R. Terlecki, *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław 1990, s. 87.

40 *Towarzystwo Oświaty Ludowej*, „Gazeta Narodowa”, 2 grudnia 1902, nr 295. Według stanu z końca maja 1905 TOL liczyło 497 członków, a zbiory biblioteczne – 62679 tomów, „Gazeta Narodowa”, 3 czerwca 1905, nr 126.

41 *Sprawozdanie Zarządu Głównego Towarzystwa „Szkoły Ludowej” po koniec roku 1894*, Kraków 1895, s. 4, 25.

i ochronki dla dzieci⁴². Wraz z Ernestem Adamem Aleksandrowiczówna wpadła „na pomysł, ażeby tak we wsiach większych z ruską szkołą, jak we wsiach polskich do ruskiej szkoły przyłączonych, otwierać na koszt kraju przy rozmaitych świadczeniach ze strony Towarzystwa, o ile budżet szkolny kraju nie mógł wytrzymać obciążenia, tak zwane klasy eksponowane polskie. Takie klasy eksponowane dawały dzieciom naukę polską, a zaledwie osiągnęły ustawową liczbę dzieci, bywały przemieniane na samoistną szkółkę polską... I tu trudno dać wyobrażenie o trudzie codziennym, zagłuszającym, zabierającym każdą chwilę wolną, jakiego podjęła się p. Aniela Aleksandrowiczówna”⁴³. W innym miejscu o jej pracy napisano podobnie: „Ogromną wręcz zasługę na polu szkół dla polskiej mniejszości ma skromna lwowska nauczycielka Aniela Aleksandrowiczówna”⁴⁴. Nie ograniczając się do wschodniej części kraju, organizowała akcję pomocy finansowej dla szkół polskich na „kresach zachodnich”, w Białej oraz na Śląsku Cieszyńskim. Uczestniczyła w zbiórkach funduszy na cele narodowe, jak corocznie organizowany Dar Narodowy 3 Maja. Jej wykład pt. *Historia ruchu TSL* został włączony do programu Szkoły Nauk Politycznych (1908)⁴⁵. Uczestniczyła w zakładaniu Domów Ludowych TSL, które miały się stać ważnym czynnikiem kultury, zwłaszcza na wsi i w mniejszych miejscowościach. Aleksandrowiczówna znalazła się wśród podpisanych pod odezwą organizowanego we Lwowie Dnia Macierzy Śląskiej (w listopadzie 1912), chociaż z wyraźną rezerwą odnosić się miała do działalności Macierzy, niesłusznie widząc w niej

42 *Lwowski Związek Okręgowy TSL. Sprawozdanie Zarządu za rok 1911*, Lwów 1912; Biblioteka Naukowa PAN-PAU Kraków, sygn. 7797, *Materiały do dziejów Towarzystwa Szkoły Ludowej 1891–1939*, k. 13. Aleksandrowiczówna znalazła się na fotografii członków TSL z 1908, obok niej J. G. Pawlikowski, S. Rymar, J. Rozwadowski, T. Tabaczyński, W. Wiącek, J. Buzek, R. Gall, W. Michejda, Z. Próchnicki, S. Kłymiuk, J. Ptaś, O. Sala, S. Grabski, S. Zakrzewski, P. Panek i K. Wierczak. B.J, sygn. 11286 IV, *Materiały do działalności Jana Gwalberta Pawlikowskiego. Kółka rolnicze*, k. 127.

43 J. Zamorski, *Ernest Adam. Wielki cichy pracownik narodowy*, Warszawa 1927, s. 30–31.

44 *Przegląd nurtów myśli politycznej Narodowej Demokracji w Galicji i Odrodzonej Polsce. Pamiętniki Stanisława Rymara*, Kraków 2017, s. 71. Referat na temat „szkół dla mniejszości polskich” wygłosiła na zjeździe PTP w VIII 1914; „Nauczycielka”, 3 i 18 sierpnia 1914, nr 7–8.

45 K. Rędziński, *Działalność Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie (1892–1918)*, „Pedagogika. Studia i Rozprawy”, 29 (2020) s. 298.

konkurencję dla TSL. Toteż lwowska zbiórka funduszy na rzecz Macierzy nie przyniosła spodziewanych wyników⁴⁶. Na ostatnim przedwojennym zjeździe okręgowym TSL we Lwowie w czerwcu 1914 r. wygłosiła referat *O akcji szkolnej w Galicji Wschodniej*⁴⁷. W opinii działacza oświatowego i nauczyciela gimnazjalnego w Tarnopolu Jana Zamorskiego, Aleksandrowiczówna była w swojej pracy: „niestrudzona, nie wyczerpana w pomysłach i nieugięta w wytrwałości”⁴⁸.

Od czasu nauki szkolnej Aniela Maria uczestniczyła w konspiracyjnych organizacjach młodzieży⁴⁹. Była aktywną działaczką ruchu demokratyczno-narodowego, wybrana do Komitetu Głównego i tzw. ściślejszego Komitetu Miejskiego Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego (SDN) we Lwowie⁵⁰. Na V zjeździe SDN we Lwowie (7 stycznia 1909) wygłosiła referat poświęcony zagadnieniom oświaty polskiej w Galicji Wschodniej, mówiąc o konieczności „współdziałania ludu w uzyskaniu szkół w gminach o mniejszościach narodowych”⁵¹. Wzięła udział w zorganizowanym w głównych miastach Galicji proteście przeciw pruskim ustawom wywłaszczeniowym, uczestnicząc w pracach sekcji agitacyjno-prasowej Organizacji Bojkotu Towarów Pruskich (od lutego 1909)⁵². Uczestniczyła także w zgromadzeniu obywatelskim w obronie polskiego oblicza Wszechnicy Lwowskiej (w styczniu 1913)⁵³ oraz w debacie w lwowskim

46 Organizatorka Dnia, Zofia z Grabskich Kirkor-Kiedroniowa wspominała, że „załiła się p. Aleksandrowiczówna przed mým bratem [Stanisławem Grabskim], że dla mnie wszyscy wszystko robią, o co poproszę, a ją spotyka odmowa, brat wytłumaczył jej to tak, że ja przychodzę do ludzi z uśmiechem, a ona z gniewną miną”; Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Wspomnienia*, t. II, oprac. A. Szklarska-Lohmannowa, Kraków 1988, s. 123; *Dzień Macierzy Śląskiej*, „Gazeta Narodowa”, 17 listopada 1912, nr 266.

47 *Zjazd delegatów Związku okręgowego*, „Kurier Lwowski”, 8 czerwca 1914, nr 237.

48 J. Zamorski, *Ernest Adam...*, s. 30.

49 Wspominał o niej W. Borzowski, *Pamiętnik tajnych organizacji niepodległościowych na terenie byłej Galicji w latach 1880–1897*, Lwów 1930, s. 186.

50 T. Sikorski, A. Wątor, *Korespondencja i papiery polityczne Jana Gwalberta Pawlikowskiego z lat 1904–1914*, Radzymin-Szczecin 2014, s. 260.

51 *V. Zjazd Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego. Dodatek do numeru 3 „Ojczyzny” z 1909.*

52 *Organizacja Bojkotu Tow. pruskich*, „Słowo Polskie”, 16 lutego 1909, nr 77.

53 *Powszechne zgromadzenie obywatelskie w sprawie wszechnicy lwowskiej*, „Gazeta Narodowa”, 5 stycznia 1913, nr 4.

Klubie Narodowym nad referatem Władysława Studnickiego, poświęconym relacjom pomiędzy Komisją Tymczasową Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych a lwowską Radą Narodową, reprezentującą część środowisk konserwatywnych i narodowych demokratów (7 lutego 1913)⁵⁴. Opowiadając się za tą ostatnią, Aleksandrowiczówna wyrażała oparty na zasadach solidarności narodowej i społecznej program budzenia polskiej świadomości narodowej poprzez intensyfikację pracy kulturalno-oświatowej w środowiskach miejskich i wiejskich.

W latach wielkiej wojny i odrodzonej Rzeczypospolitej

Potrzeba skonsolidowania lwowskich organizacji kobiecych doczekała się realizacji poprzez założenie we Lwowie Zjednoczenia Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobiety, z zadaniem prowadzenia działalności oświatowo-kulturalnej, dobroczynnej i ekonomicznej. Podczas I walnego zgromadzenia 9 lutego 1913 r. przyjęto „służyć gorąco, karnie, sprawnie, umiejętnie potrzebom narodowym w czasie wojny, o ile ona będzie dotyczyć przyszłości Polski”. Aleksandrowiczówna została wybrana do zarządu tej organizacji⁵⁵. Już po wybuchu Wielkiej Wojny znalazła się wśród sygnatariuszek odezwy Zjednoczenia: *Do kobiet polskich*, wzywającej do „karnej, sprawnej pracy obywatelskiej, potrzebnej dla dobra ogółu”. Gromadzono fundusze na pomoc dla rodzin mężczyzn wcielonych do wojska⁵⁶. Entuzjazm i zaangażowanie, odnotowane przez współczesnych, zaczęło ustępować na skutek niepowodzeń wojennych armii austro-węgierskiej i zbliżania się linii frontu do Lwowa. Nie czekając na zajęcie miasta przez wojska rosyjskie, Aniela Maria wyjechała do Krakowa, gdzie objęła kierownictwo „szkoły wojennej”, urządzonej w części biur oddanych w tym celu przez Zarząd Główny (ZG) TSL. Otrzymała wraz z Antonim Januszewskim peł-

54 „Gazeta Narodowa”, 9 lutego 1913, nr 33.

55 L. Michalska-Bracha, *Działalność społeczna Zjednoczenia Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobiety we Lwowie (1913–1939)*, red. O. Arkusza, O. Vinnicenko, M. Mudryj, „L'viv. Misto-suspil'stvo-kult'ura”, 8 (2012) nr 2, 2012, s. 155. Aniela Maria była członkinią sekcji oświatowej; BN, sygn. 9816 II, A. Machczyńska, *Dziennik – notatnik z lat 1874–1919*, t. 4: *lata 1911–1914*, k. 27–28.

56 „Słowo Polskie”, 4 sierpnia 1914, nr 337.

nomocnictwo ZG do prowadzenia bieżących spraw TSL „na uchodźstwie”, najpierw w Morawskiej Ostrawie, następnie w Białej. Do zadań Delegacji TSL należało organizowanie pomocy dla uchodźców wojennych z Galicji oraz wspieranie czynnych szkół TSL na Śląsku Cieszyńskim⁵⁷.

Aleksandrowiczówna uczestniczyła w akcji zakładania tzw. bibliotek wojennych. Wraz z powołaniem w styczniu 1915 r. Polskiego Archiwum Wojennego (PAW) z siedzibą w Wiedniu, z zadaniem gromadzenia materiałów historycznych dotyczących udziału Polaków w wojnie światowej, objęła kierownictwo Delegatury PAW w Morawskiej Ostawie. Do zadań należało „kompletowanie” czasopism polskich, niemieckich i austriackich, odsyłanych następnie do Krakowa⁵⁸.

Działalność zawodową, organizatorską i charytatywną kontynuowała po powrocie do Lwowa. Jako dyrektorka szkoły wydziałowej została powołana przez Radę Szkolną Krajową do komisji egzaminacyjnej dla nauczycieli „szkół pospolitych”⁵⁹. W związku z planami reformy szkolnictwa ludowego krakowski Instytut Pedagogiczny powołał specjalną komisję, do której zaproszono Aleksandrowiczównę, jako „przedstawicielkę doświadczeń metodycznych i dydaktycznych”⁶⁰.

Aniela Maria znalazła się w zarządzie, powołanego w listopadzie 1915 r., Komitetu Warsztatów Rękodzielniczych dla Młodzieży Polskiej. Miał on za zadanie przygotować polską młodzież męską i żeńską do szkół zawodowych i pracowni rękodzielniczych. Fundusze pozyskano z darów różnych instytucji, subwencji publicznych i prywatnych, „przedsiębiorstw dochodowych”, urządzanych na cele Komitetu, oraz opłat wnoszonych przez samych uczniów. Korzystano również ze wsparcia ZG TSL, który oddał do dyspozycji Komitetu swoje warsztaty⁶¹. Aniela Maria pracowała również w organizującym wyjazdy kolonijne Polskim Komitecie

57 *Sprawozdanie Zarządu Głównego Towarzystwa Szkoły Ludowej za lata 1914–1915*, Kraków 1916, s. 10.

58 *Cele i zadania Polskiego Archiwum Wojskowego*, Kraków 1917, s. 24; W. K. Roman, *Aby pamięć nie zginęła? Polskie Archiwum Wojenne (1915–1921) i jego zbiory*, „Archeion”, 70 (2019) s. 186–202.

59 „Dziennik Urzędowy c. k. Rady Szkolnej Krajowej”, 20 października 1915, nr 2.

60 *Instytut pedagogiczny w Krakowie*, „Nauczyciel Ludowy”, 1 czerwca 1917, nr 6.

61 „Kurier Lwowski”, 21 lipca 1916, nr 360. Na czele zarządu stał E. Adam oraz Aleksandrowiczówna i Celina Przetocka jako wiceprzewodniczące.

„Dzieci na Wieś”, działającym przy Bursie Grunwaldzkiej (od lipca 1917). Przewodniczącym Ogniska Wakacyjnego dla Młodzieży Chrześcijańskiej został Tadeusz Zajączkowski, a Aleksandrowiczówna znalazła się w zarządzie stowarzyszenia⁶². Działalność Komitetu „Dzieci na Wieś” kontynuowano z dużym powodzeniem w latach następnych⁶³. Podejmowane liczne inicjatywy społeczne wymagały znalezienia wykwalifikowanych pracowników. W tym celu Zarządy Związku Ziemiarek i TSL wystąpiły ze wspólną inicjatywą zorganizowania dziesięciomiesięcznego kursu dla „ochroniarek zawodowych” (od września 1917 do lipca 1918). Zamierzano przygotować fachowe kadry do prowadzenia ochronek, żłobków, domów sierocych i innych form niosących pomoc humanitarną. Aleksandrowiczówna została referentką Zarządu Kursów Ochroniarskich⁶⁴.

Równie ważne było zaangażowanie Aleksandrowiczówny w akcję pomocy dla przebywających w mieście, często ukrywających się przed represjami ze strony austriackich władz policyjnych, byłych legionistów oraz żołnierzy polskich z c.k. armii. Stąd wziął się jej udział w pracach utworzonego w sierpniu 1917 r. Komitetu Opieki nad Żołnierzem Polakiem. Do jego zadań zaliczano „nieść pomoc moralną i materialną żołnierzom Polakom, armii i Legionom, jako też ich rodzinom”. Cele powyższe zamierzano realizować „samoistnie” lub w porozumieniu i przy pomocy już istniejących organizacji. Tworzono również koła prowincjonalne. Aleksandrowiczówna wybrana do Wydziału Komitetu, wraz z ks. kanonikiem Kazimierzem Dziurzyńskim weszła w skład sekcji pomocy duchowej⁶⁵.

62 „Kurier Lwowski”, 25 lipca 1917, nr 346; L. Wołowicz, *O społecznych zadaniach Komitetu „Dzieci na Wieś”*, „Gazeta Lwowska”, 17 sierpnia 1919, nr 189; *Polski Komitet Dzieci na Wieś*, tamże, 20 lutego 1920, nr 41.

63 W samym 1934 r. Towarzystwo mogło się wykazać zorganizowaniem szesnastu kolonii dla 1551 dzieci, a od początku działalności było to 366 kolonii dla ponad 20 tys. uczestników; *Polskie Tow. „Dzieci na wieś” prowadzi pozytywną akcję*, „Słowo Narodowe”, 30 kwietnia 1939, nr 120; J. Suchmiel, *Idea i organizacja galicyjskiej akcji „Dzieci na wieś”*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika”, 22 (2013) s. 403–408.

64 *Szkoła ochroniarek*, „Kurier Lwowski”, 21 lipca 1917, nr 339.

65 W Komitecie znaleźli się: Wanda Czartoryska, wybrana na przewodniczącą, Aleksandrowiczówna, Stanisław Rybicki i Bartłomiejowa Rozwadowska – wiceprzewodniczący oraz ks. kanonik Henryk Badeni, Franciszek Garczyński, Adam Głażewski, Włodzimierz Godlewski, Stanisław Koźmiński, Irena Pankowa, Celina Przetocka, Józef Radoszewski. *Komitet Opieki nad Żołnierzem Polakiem*, „ożp”,

W związku z jubileuszem założenia TSL opublikowana została specjalna odezwa kobiet-działaczek, z wezwaniem do dalszej wytężonej pracy oświatowej. Jedną z podpisanych była Aleksandrowiczówna. Zwrócono uwagę na nowe zadania i formy działalności takie, jak organizowanie szkół dla „zaniedbanej młodzieży”, warsztatów rękodzielniczych, opieki wakacyjnej, zakładanie bibliotek wojennych, także niesienie pomocy pedagogicznej dla Królestwa⁶⁶.

Z inicjatywy Aleksandrowiczówny i dra Zdzisława Próchnickiego zorganizowany został pierwszy od chwili wybuchu wojny zjazd okręgowy TSL we Lwowie (6 maja 1917), podczas którego Aniela Maria wygłosiła referat z okazji 25-lecia założenia organizacji. Uchwały zjazdu miały też praktyczne znaczenie, bowiem „poddano na nim rewizji działalność T.S.L. dotychczasową oraz w następstwie tego wytyczono poniekąd nowy program pracy oświatowej”, nie ograniczający się do walki z analfabetyzmem, ale z myślą o przygotowaniu młodzieży miejskiej do „zawodów praktycznych”, czego gorącą zwolenniczką była Aleksandrowiczówna⁶⁷. Jako reprezentantka środowiska Związku Okręgowego we Lwowie na walnym zjeździe TSL w końcu września 1917 r. wezwała do zajęcia się sprawami „pomieszczenia szkół na wsi”, odbudowy ze zniszczeń wojennych obiektów szkolnych, zakładania burs dla dzieci i młodzieży oraz m.in. w celu uatrakcyjnienia przekazu – organizowania „przedstawień kinoteatralnych”⁶⁸.

„Kurier Lwowski”, 17 sierpnia 1917, nr 384. Do poł. listopada 1917 r. na fundusz wpłynęło 18392 k; tamże, 16 listopada 1917, nr 538; *Z Komitetu Opieki nad Żołnierzem Polakiem*, „Gazeta Lwowska”, 3 maja 1921, nr 100.

66 T.S.L., „Kurier Lwowski”, 22 kwietnia 1917, nr 190; T.S.L. 1891–1917, „Czas”, 2 maja 1917, nr 202.

67 *Z okazji zjazdu oświatowego we Lwowie i 25 lecia działalności*, „Przegląd Oświatowy”, 1917, nr 5; K. Twardowski, *Dzienniki*, oprac. R. Jadczyk, cz. 1: 1915–1927, Toruń 1997, s. 28.

68 T.S.L., „Gazeta Lwowska”, 3 października 1917, nr 224. Por. *Sejm oświatowy*, „Kurier Lwowski”, 1 października 1917, nr 459. O zasługach Aleksandrowiczówny w czasie wojny pisał Michał Rolle: „Zakres pracy T.S.L. rozrastał się, rozszerzał, a ze Lwowa kierował wszystkim – obok innych – mózg nieumęczony jednej kobiety, Anieli Aleksandrowiczówny. Skoro zaś w czasie wielkiej zawieruchy wojennej rozeszła się po ziemiach polskich wieść o setkach sierot bezdomnych, wiezionych gdzieś aż z Syberii, przytulił je, nakarmił i przydzielił znowu Lwów, a w tym Lwowie główną sprężyną dobroczynnej akcji była Aniela Aleksandrowiczówna”. *Lwów ongi i dziś*, „Gazeta Lwowska”, 3 czerwca 1931, nr 126.

W sierpniu-październiku 1917 r. zaangażowała się jako wiceprzewodnicząca w pracach kierowanej przez prof. Ludwika Finkla sekcji odczytowej, *Komitetu Obchodu Kościuszkowskiego* we Lwowie⁶⁹.

Jako reprezentantka Wydziału Opieki Społecznej Tymczasowego Komitetu Rządzącego została delegowana do Rady Przybocznej (w grudniu 1918)⁷⁰. Podjęła działalność w Wydziale Wykonawczym Zjednoczenia Chrześcijańskiego Dobroczyńności Prywatnej i Publicznej, a jedną z inicjatyw, wspartą przez Tymczasową Radę Miejską (TRM), stało się zorganizowanie „Gwiazdki” dla niezamożnej „działwy szkolnej” (z zakupem odzieży i obuwia). Współpracującą w przedsięwzięciu Rada Szkolna Okręgowa wezwała dyrekcje szkół do przedłożenia spisów dzieci, „najwięcej zasługujących na obdarzenie”⁷¹.

W lutym 1919 r. na wiecu zorganizowanym przez Koło Polek Organizacji Narodowej VI okręgu Lwowa Aleksandrowiczówna i dr Mira Flora Ogórek-Pankowa wypowiedziały się przeciw formowaniu kobiecych oddziałów wojskowych, zażądały wręcz wystąpienia wszystkich kobiet z wojska, równocześnie wyrażając hołd dla uczestniczek walk we Lwowie. W uzasadnieniu dowodziły, że 25% uczestniczek „wskutek uciążliwości spowodowanych stanem wojennym stało się niezdolnymi do funkcji kobiecych, czyli przestały być kobietami”. Jednocześnie w przyjętych rezolucjach wiecu wyrażone zostało poparcie dla polityki rządu Ignacego J. Paderewskiego i żądanie wprowadzenia obowiązkowego poboru do WP ze wszystkich ziem polskich⁷². Aniela Maria przyłączyła się do inicjatywy Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych zorganizowania „Uniwersytetu Żołnierskiego” przy Dowództwie Frontu Galicyjskiego (za zgodą gen. Tadeusza Rozwadowskiego), przystępując do sekcji zwalczania analfabetyzmu (marzec 1919). Na lwowskim zjeździe referentów oświatowych z formacji frontowych i etapowych WP 27 sierpnia wygłosiła referat pt. *Walka z analfabetyzmem w armii*, ze wskazaniem na cele i zadania Uniwersytetu⁷³.

69 *Obchód Kościuszkowski*, „Kurier Lwowski”, 5 sierpnia 1917, nr 365.

70 *Kronika*, „Gazeta Lwowska”, 19 grudnia 1918, nr 273.

71 Posiedzenie z 17 XII 1918. „Gwiazdka” dla dzieci, „Gazeta Lwowska”, 20 grudnia 1918, nr 274.

72 *Wiec Polek*, „Słowo Polskie”, 12 lutego 1919, nr 42; „Kurier Lwowski”, 12 lutego 1919, nr 43.

73 Pozostałe referaty: A. Piątek, *Pogląd na dotychczasową działalność U. Ż. we Lwowie*; kpt. Smolicki, *Rola oficera w pracy kulturalno-oświatowej wśród żołnierzy*; por. Seyfert, *O prądach destrukcyjnych. Praca oświatowa wśród wojska*, „Żołnierz Polski”, 27 września 1919, nr 53; *Uniwersytet żołnierski*, „Placówka”, 30 marca 1919, nr 9; *Z Komitetu Opieki nad Żołnierzem Polskim*, „Gazeta Lwowska”, 3 maja 1921, nr 100.

Od chwili powstania wybierana była do kolejnych zarządów Towarzystwa Straży Mogił Polskich Bohaterów⁷⁴. Zasiadała także w Wydziale Małopolskiego Autonomicznego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża (w lipcu 1919)⁷⁵, Komitecie Pomocy dla Kresów Zachodnich (od 9 września 1919)⁷⁶ i Wydziale Wykonawczym Lwowskiej Delegatury Towarzystwa Zagród dla Inwalidów Wojennych im. Tadeusza Kościuszki (od 18 marca 1920)⁷⁷.

Zabierała głos w ważnych dyskusjach na tematy zawodowe i społeczne. Podczas ogólnopolskiego zjazdu delegatów organizacji nauczycielskich we Lwowie (3–4 stycznia 1920) wzięła udział w dyskusji na temat roli czasopism pedagogicznych w upowszechnianiu wiedzy zawodowej nauczycieli⁷⁸. Na zjeździe organizacji kobiecych we Lwowie 5 kwietnia 1921 r. wygłosiła referat pt. *Alkoholizm a nowe ustawodawstwo*, zarzucając ministerstwu skarbu, że zabiegając o doraźne korzyści finansowe uzyskiwane z monopolu, „nie chce przewidzieć w swej krótkowzroczności stokroć większych wydatków na szpitale, więzienia, domy obłąkanych jako konieczne następstwa pijaństwa”⁷⁹.

Na mocy rozporządzenia Ministra WRiOP z 27 września 1920 r. Aleksandrowiczówna otrzymała nominację na zastępczynię dyrektora Państwowej Komisji Egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół powszechnych⁸⁰. Wzięła udział w akcji zakładania od podstaw polskich szkół na Wołyniu⁸¹.

74 Pierwsze zebranie Straży odbyło się pod przewodnictwem ks. Józefa Panasia 27 sierpnia 1919, jej przewodniczącą została Kazimiera Neumannowa; S. S. Nicieja, *Cmentarz obrońców Lwowa*, Wrocław 1990, s. 71; *U mogił czuwa Straż!*, „Jednodniówka”, 25 czerwca 1922.

75 *Nadzwyczajne Walne zgromadzenie Czerwonego Krzyża*, „Gazeta Lwowska”, 2 sierpnia 1919, nr 177.

76 Na inauguracyjnym posiedzeniu Aleksandrowiczówna delegowana została do Wydziału z sekcji agitacyjno-oświatowej. Kierownictwo komitetu objął prof. Antoni Jurasz. *W sprawie pomocy Śląskowi Górnemu*, „Gazeta Lwowska”, 11 września 1919, nr 209.

77 *Zagrody dla inwalidów polskich*, „Słowo Polskie”, 21 marca 1920, nr 136.

78 *Zjazd delegatów Tow. nauczycielskich*, „Gazeta Lwowska”, 6 stycznia 1920, nr 4.

79 *Zjazd organizacji kobiecych*, „Gazeta Lwowska”, 7 kwietnia 1921, nr 78.

80 „Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej”, 20 XII 1920, nr 18.

81 „Wołyń znajduje gorliwych obrońców i ofiarnych protektorów w typowo-kresowym księciu Kościoła Arcybiskupie Bilczewskim, najzasłużonym z zasłużonych; w drze Erneście Adamie i Anieli Aleksandrowiczówniej”; M. Rolle, *Lwów ongi i dziś*, „Gazeta Lwowska”, 3 czerwca 1931, nr 126.

Aleksandrowiczówna powróciła do politycznej aktywności w szeregach Narodowej Demokracji, uczestniczyła w zebraniach SDN i Klubu Demokratyczno-Narodowego we Lwowie (od stycznia 1919). Jako członkini Komitetu Wyborczego v Okręgu wspierała kandydującego do Sejmu Ustawodawczego Ernesta Adama⁸². Delegatka na II Wszechpolski Zjazd Związku Ludowo-Narodowego w Warszawie, została 27 października 1919 r. wybrana do jego Rady Naczelnej, a na pierwszym powojennym zjeździe we Lwowie 30 maja 1920 r. do Rady Dzielnicowej ZLN⁸³. Jako członkini Komisji dla Obrony Przyszłości Lwowa wypowiadała się za niekwestionowaną przynależnością Małopolski Wschodniej do RP. Po dyskusji 29 września 1919 r. z udziałem Aleksandrowiczówny przyjęto postanowienie „nad czuwaniem, aby sprawa przyszłości naszego miasta i wschodniej części kraju była nie tylko przez sfery rządzące dobrze zrozumianą i ocenioną, ale aby i zagranicą była o jej ważności należycie informowaną”⁸⁴. Równocześnie zasiadała we lwowskim Komitecie dla Poparcia Fundacji im. Romana Dmowskiego (od 24 marca 1920), gromadzącym fundusze na „ogólnonarodowe cele oświatowe”⁸⁵; Komitecie Dzielnicowym Popierania Skarbu Narodowego w Warszawie (od 28 października 1920)⁸⁶ i Radzie Nadzorczej lwowskiego okręgu Towarzystwa „Rozwój” (od 20 listopada 1921), zajmującego się obroną interesów polskiego przemysłu i handlu⁸⁷. Pracowała we lwowskich strukturach Narodowej Organizacji Kobiet. Wzięła także udział w kolejnych kampaniach wyborczych: Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej (jako współautorka odezwy: *Do nauczycielstwa polskiego*, Lwów 1922) i Bloku Wyborczego Katolicko-Narodowego (utworzonego 4 stycznia

82 Zob. odezwę: *Do wyborców v okręgu*, „Słowo Polskie”, 22 stycznia 1919, nr 21.

83 *Sprawozdanie z II Zjazdu Wszechpolskiego Związku Ludowo-Narodowego, który odbył się 26 i 27 października 1919 r.*, Warszawa 1919, s. 29; *Zjazd Stronnictwa N. D. Związku Ludowo-Narodowego Wschodniej Małopolski*, „Słowo Polskie”, 1 czerwca 1920, nr 250.

84 *Kronika*, „Gazeta Lwowska”, 1 października 1919, nr 226.

85 *Hołd zasłudze. Odezwa*, „Słowo Polskie”, 4 kwietnia 1920, nr 158.

86 *Skarb Narodowy*, „Słowo Polskie”, 20 października 1920, nr 502; „Kurier Lwowski”, 29 października 1920, nr 263.

87 *I. Walne Zgromadzenie Twa „Rozwój” i Zjazd Okręgowy Delegatów*, „Słowo Polskie”, 23 listopada 1921, nr 483.

1928)⁸⁸. Znalazła się wśród sygnatariuszy lwowskiej odezwy: *Rodacy!* w proteście wobec niemieckich żądań rewizji granicy zachodniej RP (w marcu 1925 r.)⁸⁹. Wspierała działalność Obozu Wielkiej Polski, jako członkini honorowa uczestniczyła w obradach I Zjazdu Ruchu Młodych OWP zorganizowanego we Lwowie (3 kwietnia 1927)⁹⁰.

Jeszcze w maju 1918 r. wzięła udział w dyskusji zorganizowanej przez Związek Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobiecych na temat reprezentacji kobiet w Radzie Miejskiej Lwowa. Propozycję przyznania pięciu mandatów kobietom Aleksandrowiczówna uznała za niezadowolające „otwarcie furtki”, domagała się bowiem pełnych praw wyborczych dla kobiet, „nie po to, by współzawodniczyć z mężczyzną, lecz by móc lepiej spełniać obowiązki, skuteczniej służyć dobru publicznemu”. Identyczne stanowisko zajęła Wanda Czartoryska⁹¹. Wnioski w sprawie reformy ordynacji wyborczej, przedstawione Tymczasowej Radzie Miejskiej (TRM), doczekały się realizacji dopiero po rozpadzie monarchii austro-węgierskiej. Rada miała zostać powiększona na mocy uchwały Tymczasowego Komitetu Rządzącego z 11 stycznia 1919 r. Ostatecznie TRM 30 stycznia zatwierdziła nowych radnych, zaproponowanych przez komisję reformy wyborczej, wśród dziewięciu kobiet znalazła się Aleksandrowiczówna⁹². Zasiadała w TRM do 31 sierpnia 1927 r., to jest do niezgodnego z prawem rozwiązania Rady przez wojewodę Piotra Dunin-Borkowskiego⁹³.

88 *Blok katolicko-narodowy we Lwowie*, „Słowo Polskie”, 7 stycznia 1928, nr 6; G. Mazur, *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*, Kraków 2007, s. 212.

89 *Rodacy!*, „Słowo Polskie”, 29 marca 1925, nr 87.

90 *Imponujący Zjazd młodych Obozu Wielkiej Polski we Lwowie*, „Słowo Polskie”, 5 kwietnia 1927, nr 94; A. Tyszkiewicz, *Obóz Wielkiej Polski w Małopolsce 1926–1933*, Kraków 2004, s. 125.

91 Wobec odmowy ze strony władz na zgromadzenie w Ratuszu, przewodnicząca ks. Eleonora Lubomirska przeniosła obrady do gmachu Ossolineum. *W sprawie udziału kobiet w samorządzie miejskim*, „Kurier Lwowski”, 15 maja 1918, nr 221.

92 *Posiedzenie Tymczasowej Rady miejskiej*, „Gazeta Lwowska”, 1 lutego 1919, nr 26. Aniela Maria pracowała w sekcji V organizacyjnej; *Kalendarz Informacyjny Słowa Polskiego na Rok przestępny 1923*, s. 87.

93 J. Wałdoch, *Sprawa Lwowskiego Samorządu miejskiego przed Najwyższym Trybunałem Administracyjnym w 1929 r.*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 13 (2020) nr 2, s. 205–217, DOI: doi:10.4467/20844131KS.20.016.12059.

Aleksandrowiczówna była sygnatariuszką odezwy lwowskiego Komitetu Obywatelskiego dla uczczenia 150-tej rocznicy zgonu ks. Stanisława Konarskiego i powstania Komisji Edukacji Narodowej⁹⁴. Nadal uczestniczyła w życiu stowarzyszeniowym, należała bowiem do Ligi Obrony Powietrznej Państwa, Związku Towarzystw i Chórów Włociańskich⁹⁵, Towarzystwa Muzycznego i Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego (1924–1926)⁹⁶. Po ukonstytuowaniu lwowskiego Komitetu Obywatelskiego Pomocy dla Bezrobotnych 27 stycznia 1926 r. weszła w skład jego Wydziału Wykonawczego⁹⁷. Zasiadała w komisji konkursu *Rola i znaczenie kobiety w życiu gospodarczym*, zorganizowanego w 1928 r. przez Związek Polskich Kas Oszczędności we Lwowie⁹⁸.

Po 44 latach pracy pedagogicznej, w październiku 1929 r. została spensjonowana ze stanowiska kierowniczki siedmioklasowej szkoły powszechnej żeńskiej im. Klementyny Tańskiej⁹⁹. Kontynuowała jeszcze aktywność w zarządzie Bursy Grunwaldzkiej TSL, powołanej w 1906 r., a której statutowe zadania dotyczyły obowiązków wychowania moralnego i fizycznego, jak stwierdzono w sprawozdaniu z 1925 r.: „nadto daje [ona] swym wychowankom pomoc w naukach i nadzoruje ich w pożyciu koleżeńskim”¹⁰⁰. Za swoją pracę wyróżniona została tytułem honorowego członka TSL. Po przejęciu kierownictwa Towarzystwa przez władze sanacyjne wycofała się z czynnej działalności w tej organizacji. Stąd nie wzięła udziału w obradach walnego zjazdu TSL w listopadzie 1937 r., ograniczając się do przesłania uczestnikom depešy z pozdrowieniami¹⁰¹. Pozostała jedną z najbardziej zasłużonych działaczek TSL.

94 Odezwa z 10 marca 1923. „Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego wydany przez Kuratorjum O. S. L. we Lwowie” nr 3 z 3 kwietnia 1923.

95 „Poradnik Teatrów i Chórów Włociańskich”, styczeń 1923, s. 11.

96 „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego”, 1 (1926) s. 123.

97 A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012, s. 313.

98 *Sprawozdanie z czynności Wydziału Związku Polskich Kas Oszczędności we Lwowie za rok 1928*, Lwów 1929, s. 25.

99 „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego”, 10 października 1929, nr 9.

100 *Sprawozdanie Bursy Grunwaldzkiej T.S.L. założonej i utrzymywanej przez Towarzystwo Szkoły Ludowej we Lwowie za rok szkolny 1924/25*, Lwów 1925, s. 8, 11.

101 „Nasza Praca. Tygodnik wydawany przez Zarząd Gł. TSL we Lwowie”, 21 listopada 1937, nr 47.

Epilog

Odnaczona była Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (2 maja 1923), a za „krzewienie czytelnictwa” – Srebrnym Wawrzynem Akademickim (na mocy zarządzenia ministra WRiOP z 5 listopada 1938). Prezydium Komitetu Głównego PCK przyznało Anieli Marii swoją honorową odznakę (21 października 1929)¹⁰². We Lwowie mieszkała przy ul. Zielonej 62. Pochłonięta całkowicie pracą publiczną, nie założyła rodziny¹⁰³.

Aniela Maria zmarła 15 marca 1946 r. i pochowana została na cmentarzu Łyczakowskim¹⁰⁴. Była kobietą „wielkich zasług” w pracy oświatowej, która „każdą chwilę życia tej pracy poświęcała i rzeczywiste osiągała wspaniałe rezultaty”¹⁰⁵. Działaczka narodowa i oświatowa, aktywna uczestniczka życia społecznego Lwowa, należała do ponad czterdziestu organizacji i stowarzyszeń (wnosząc wymagane składki członkowskie!). O jej osiągnięciach „na polu szkolnictwa powszechnego” Stanisław Rymar napisał, że „są wręcz niedocenione”¹⁰⁶. W swoich działaniach była bardzo zdecydowana, umiała przewycięzać liczne przeszkody i niechęci sobie współczesnych. Nie udało się ustalić, czy Aniela Maria wzorem jej współczesnych spisywała wspomnienia¹⁰⁷, ich brak uniemożliwia odtworzenie szczegółów z życia osobistego.

102 *Komunikat Prezydium Komitetu Głównego P.C.K.*, „Polski Czerwony Krzyż. Organ P.C.K.”, 1929, nr 10.

103 Jej bratem był inż. Stanisław Aleksandrowicz (6 października 1870 – 22 lipca 1934), dyrektor Zakładu Wodociągów; W. Rabczewski, *Ś. p. Inżynier Stanisław Alexandrowicz*, „Gaz i Woda”, sierpień 1934, nr 8; W. Robaczewski, *Sylwetki wybitnych Lwowian. Ś. p. inżynier Stanisław Alexandrowicz*, „Biuletyn”, czerwiec 1984, nr 47, s. 18–22; B. Chwaściński, *Alexandrowicz Stanisław*, w: *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 3, Warszawa 1993, s. 10.

104 Pole 7, nr grobu 275a. Derżawnyj Archiv Lvivskoi Oblasti: Księgi Pochówków Cmentarza Łyczakowskiego. Księgi numeryczne pól Cmentarza Łyczakowskiego, sygn. Fond p-3152, opis 1.

105 I. Łozińska, *Z wizytą u kobiet. Kobiety Lwowa*, „Świat”, 27 maja 1933, nr 21.

106 *Pamiętniki Stanisława Rymara*, s. 444.

107 Np. A. Machczyńska, *Dziennik – notatnik z lat 1874–1919*; Z. Romanowiczówna, *Dziennik lwowski 1842–1930*, t. 1–2, oprac. Z. Sudolski, Warszawa 2005.

Streszczenie: Aniela Aleksandrowiczówna była aktywną polską działaczką oświatową. Pracę zawodową w szkolnictwie łączyła z aktywnością społeczną. Bez zbędnej przesady należy stwierdzić, że nie było wówczas organizacji, stowarzyszenia, instytucji oświatowej, w której nie zaznaczyłaby swego udziału (Związek Nauczycielek, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Krajowa Delegacja Towarzystw Nauczycielskich, Towarzystwo Szkoły Ludowej, Towarzystwo Oświaty Ludowej, Towarzystwo Szkoły Ludowej). Wielokrotnie wypowiadała się na temat polonizacji szkolnictwa w zaborze austriackim, a korzystając z swobód autonomicznych skutecznie przez ten realizowała w praktyce. Reprezentowała interesy zawodowe środowiska nauczycielskiego, m.in. przygotowując petycje do Sejmu Krajowego. Zasiadając w zarządzie Polskiego Muzeum Szkolnego zabiegała o wyposażenie szkół w pomoce naukowe. Aktywność wykazywała w stowarzyszeniach społecznych (Fundusz Burs Polskich, Towarzystwo „Ochrona Młodzieży”, PCK) i kobiecych (Zjednoczenie Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobięcych, Towarzystwo Zwalczenia handlu Dziewczętami, Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych dla Dziewcząt), zabiegając o tworzenie miejsc pracy w ramach „przemysłu kobiecego”. Wykazywała znaczącą aktywność publicystyczną. Podczas I wojny światowej i walk o niepodległość uczestniczyła w akcjach na rzecz wspierania żołnierza polskiego (Komitet Opieki nad Żołnierzem-Polakami, Towarzystwo Zagród dla Inwalidów Wojennych im. T. Kościuszki). Zajmowała się niesieniem pomocy ubogim i dzieciom (Polski Komitet „Dzieci na wieś”). W 1919–1927 zasiadała w Tymczasowej Radzie Miejskiej Lwowa. Politycznie związana była z obozem narodowym. Niniejszy szkic oparty został na materiałach źródłowych archiwalnych i publikowanych, szeroko wykorzystanej prasie, literaturze wspomnieniowej (pamiętnikarskiej) oraz opracowaniach naukowych.

Słowa kluczowe: Galicja – Małopolska Wschodnia, oświata, wychowanie, działalność narodowa, XIX–XX.

Bibliografia

Archiwalia

- Derżawnyj Archiv Lvivskoi Oblasti: Księgi Pochówków Cmentarza Łyczakowskiego, sygn. Fond p-3152, opis 1, Księgi numeryczne pól Cmentarza Łyczakowskiego.
- Biblioteka Jagiellońska: Fotografie ze zbiorów Michała Pawlikowskiego, sygn. 11938 I (*fotografia Aleksandrowiczówny k. 42*); *Materiały do działalności Jana Gwalberta Pawlikowskiego*, sygn. 11286 IV.
- Biblioteka Narodowa: A. Machczyńska, *Dziennik-notatnik z lat 1874–1919*, t. 3–5, sygn. 9816 II; *Papiery dot. Związku koleżeńського b. Seminarzystek i Nauczycielek we Lwo-*

wie, później Związku Nauczycielek, oraz Schroniska dla Nauczycielek we Lwowie, sygn. 9840 IV.

Biblioteka Naukowa PAN-PAU Kraków, *Materiały do dziejów Towarzystwa Szkoły Ludowej 1891–1939*, sygn. 7797.

Źródła drukowane

III. Sprawozdanie Dyrekcji Lwowskiej Szkoły Handlowej za rok 1909/10, Lwów 1910.

IV. Sprawozdanie Zarządu Polskiego Muzeum Szkolnego za czas od 1. maja 1906 do 31. marca 1907, Lwów 1907.

VI. Sprawozdanie „Polskiego Muzeum Szkolnego” za czas od 1. kwietnia 1908 do 31. marca 1909, Lwów 1909.

1868–1908 *Księga Jubileuszowa Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego*, Lwów 1908.

Borzemski W. M., *Pamiętnik tajnych organizacji niepodległościowych na terenie byłej Galicji w latach 1880–1897*, Lwów 1930.

C. K. *Seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871–1896. Pamiętnik wydany z powodu ćwierćwiekowego Jubileuszu galicyjskich seminariów nauczycielskich, obchodzonego we Lwowie w dniach 19, 20 i 21 listopada 1896 r.*, Lwów 1897.

„Dziennik Urzędowy c. k. Rady Szkolnej Krajowej w Galicji”, 8 września 1913, nr 19.

„Dziennik Urzędowy c. k. Rady Szkolnej Krajowej”, 20 października 1915, nr 2.

„Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej”, 20 grudnia 1920, nr 18.

„Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego”, 10 października 1929, nr 9.

Kirkor-Kiedroniowa Z., *Wspomnienia*, t. 1–3, oprac. A. Szklarska-Lohmannowa, Kraków 1986–1989.

Lwowski Związek Okręgowy TSL. Sprawozdanie Zarządu za rok 1911, Lwów 1912.

Pamiętnik I Wiecu Narodowego odbytego we Lwowie w dniach 30 maja i 1 czerwca 1903, Lwów 1903.

Przegląd nurtów myśli politycznej Narodowej Demokracji w Galicji i odrodzonej Polsce. Pamiętniki Stanisława Rymara, Kraków 2017.

„Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego”, 1 (1926).

Romanowiczówna Z., *Dziennik lwowski 1842–1930*, t. 1–2, oprac. Z. Sudolski, Warszawa 2005.

Schematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na r. 1886, Lwów 1886.

Sprawozdanie Bursy Grunwaldzkiej T.S.L. założonej i utrzymywanej przez Towarzystwo Szkoły Ludowej we Lwowie za rok szkolny 1924/25, Lwów 1925.

Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej za rok...1907–1913, Lwów 1907–1913.

- Sprawozdanie Zarządu Głównego Towarzystwa Szkoły Ludowej za lata 1914–1915, Kraków 1916.
- Sprawozdanie Zarządu Głównego T.S.L. z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924, Kraków 1925.
- Sprawozdanie z czynności Wydziału Związku Polskich Kas Oszczędności we Lwowie za rok 1928, Lwów 1929.
- Sprawozdanie z II Zjazdu Wszechpolskiego Związku Ludowo-Narodowego, który odbył się 26 i 27 października 1919 r., Warszawa 1919.
- Sprawozdanie z posiedzeń: X Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie. Sekcja Wychowania Fizycznego, Lwów 1907.
- Sprawozdanie z posiedzeń naukowych w sekcjach X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie, oprac. W. Sieradzki, Lwów 1907/8.
- Twardowski K., *Dzienniki*, oprac. R. Jadczyk, cz. I: 1915–1927, Toruń 1997.
- Tow. Szkoły Ludowej (Z okazji zjazdu oświatowego we Lwowie i 25 lecia działalności), „Przegląd Oświatowy”, 5 (1917).

Prasa

- „Ateneum”, „Bluszcz”, „Dziennik Polski”, „Gazeta Lwowska”, „Gazeta Narodowa”, „Gazeta Poranna”, „Kurier Lwowski”, „Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej”, „Muzeum”, „Nauczycielka”, „Nauczyciel Ludowy”, „Ojczyzna”, „Polski Czerwony Krzyż”, „Poradnik Teatrów i Chórów Włosciańskich”, „Placówka”, „Postęp. Pismo chrześcijańsko-socjalne”, „Przegląd Hygieniczny”, „Przegląd Oświatowy”, „Rodzina i Szkoła”, „Słowo Polskie”, „Słowo Narodowe”, „Szkoła”, „Żołnierz Polski”.

Opracowania

- Białyńska Chołodecki J. (Walery Ćwik), *Kamilla Poh. Szkic biograficzny*, Lwów 1896.
- Biedrzycka A., *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012.
- Cele i zadania Polskiego Archiwum Wojskowego, Kraków 1917.
- Dziesięciolecie Polskiego Muzeum Szkolnego we Lwowie 1903–1913, Lwów 1913.
- Księga adresowa król. stoł. miasta Lwowa, 1916.
- Majorek Cz., Marmon W., *Dorobek Drugiego Polskiego Kongresu Pedagogicznego we Lwowie (1909 r.)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace z Historii Oświaty i Wychowania”, 131 (1989) s. 123–148.
- Michalska-Bracha L., *Działalność społeczna Zjednoczenia Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobiety we Lwowie (1913–1939)*, red. O. Arkusza, O. Vinnicenko, M. Mudryj, „L'viv. Misto-suspil'stvo-kult'tura”, 8 (2012) c. 2, s. 154–163.
- Nicieja S. S., *Cmentarz obrońców Lwowa*, Wrocław 1990.

- Orłotom: Straż Mogił Polskich Bohaterów. Przewodnik po Cmentarzu Obrońców Lwowa, Lwów 1934.
- Próchnicki Z., *Dwudziestopięciolecie Towarzystwa Szkoły Ludowej (3 maja 1891–3 maja 1916)*, Lwów 1916.
- Przeniosło M., *Polskie Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie (materiały z lwowskiego Archiwum Historycznego)*, „Galicja. Studia i Materiały”, 1 (2015) s. 378–396.
- Rędziński K., *Działalność Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie (1881–1914)*, „Kultura – Przemiany – Edukacja”, 6 (2018) s. 46–70.
- Rędziński K., *Działalność Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie (1892–1918)*, „Pedagogika. Studia i Rozprawy”, 29 (2020) s. 277–300, DOI: 10.16926/p.2020.29.19.
- Roman W. K., *Aby pamięć nie zginęła? Polskie Archiwum Wojenne (1915–1921) i jego zbiory*, „Archeion”, 70 (2019) s. 185–202, DOI: 10.4467/26581264ARC.19.009.11818.
- Spis nauczycieli publicznych szkół powszechnych i państwowych seminariów nauczycielskich w okręgu lwowskim*, oprac. S. Lehnert, Lwów 1924.
- Suchmiel J., *Idea i organizacja galicyjskiej akcji „Dzieci na wieś”*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika”, 22 (2013) s. 399–408.
- Świetlik K., *Lwowska spuścizna Zofii Romanowiczówny (1842–1935)*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych”, 10 (2021) s. 37–52.
- Terlecki R., *Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii*, Wrocław 1990.
- Towarzystwo Straży Mogił Polskich Bohaterów we Lwowie*, Lwów 1934.
- Towarzystwo Szkoły Handlowej we Lwowie w piętnastolecie 1908–1923*, Lwów 1923.
- Wałdoch J., *Sprawa Lwowskiego Samorządu miejskiego przed Najwyższym Trybunałem Administracyjnym w 1929 r.*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 13 (2020) nr 2, s. 205–215, DOI: 10.4467/20844131KS.20.016.12059.
- Wątor A., *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008.
- Wiczkowski J., *Lwów. Jego rozwój, stan kulturalny oraz przewodnik po mieście*, Lwów 1907.
- Zamorski J., *Ernest Adam. Wielki cichy pracownik narodowy*, Warszawa 1927.